

Dinî Hareketlerin Zihinleri (Afganistan Taliban Hareketi)

Abdullah Mohammadi*

Giriş

Toplumda meydana gelen değişim, dönüşüm ve farklılaşmalara paralel olarak dinde de bazı değişimlerin ortaya çıktığı, dinin de işlevsel bakımdan farklılaştığı görülmüştür. Dinde değişim olgusunu, İslami literatüründe farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Olumlu değişim, ihya, ıslah, tecceddüt ve tekâmül, olumsuz değişim ise tağayyür, tahrif, inhiraf, ifsat ve tebeddül gibi sözcüklerle ifade edilmiştir.¹ Dinlerin sosyal bir karaktere sahip olmaları, toplumsal olaylar ile etki-tepki ilişkileri içinde olmaları demektir.² Bu da dinin belli ölçülerde coğrafi, toplumsal ve kültürel değişkenlere bağlı olması anlamına gelmektedir.³

Din, bazı eleştirilere maruz kalmışsa da insanlık tarihinin her devresinden günümüze kadar var olmuş ve olmaya da devam edecek gibi görünmektedir.⁴ Çünkü hem bireysel hem de toplumsal bir olgu olarak din, insanla birlikte yaşayan bir gerçektir.⁵ Böylelikle din, kültürün ilkel basamaklarından başlayarak aile, oymak, kabile, boy ve ulus gibi doğal birliklerinin biçim ve davranışlarını adeta şekillendirmiştir.⁶ Bu bağlamda din, insan bilincinin tarihinde bir aşama değil, bilincin yapısında bir unsurdur.⁷ Böylece bütün toplumlarda din toplumsal hayatın yapısal unsurlarından biri olarak sayılmıştır.⁸ Her toplumun yapısı itibarıyla kendine özgü farklı din algısı, kültürü, insan yetiştirme düzeni ve yöntemi, idealleri ve değer yargıları vardır. Bu bağlamda toplumlar ile dinler çeşitli kültürel

* Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ardahan/TÜRKİYE, abdullahmoh2000@gmail.com ORCID: 0000-0002-5123-3643

1 Hizmetli Sabri, “İslam ve Değişme”, AÜİF, C XXXVII, Ankara 1997, s. 91.

2 Ünver Günay, “Modern Sanayi Toplumlarında Din: I”, EÜİF, S. 3, Kayseri 1986, s. 42-44.

3 Mehme Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisine Giriş*, Ankara 1961, s. 71.

4 Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara 1964, s. 31.

5 Henri Bergson, *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul 198, s. 127.

6 Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara 1987, s. 17.

7 Eliade Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C I, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2000, s. 11.

8 Günter Kehrler ve Roland Robertson, *Emile Durkheim Din Sosyolojisi*, çev. M. Emin Köktaş, Abdullah Topçuoğlu, Ankara 1996, s. 11.

alanlarda birbiriyle devamlı olarak etkileşim halindedir. Bu karşılıklı etkileşim sonucunda, toplumlarda farklı dönemlerde farklı gelişme ve değişimler ortaya çıkmıştır.⁹ Yalnızca din tek tarafı olarak toplumları şekillendirmez, toplumlar da kendi yapılarına ve şartlarına göre bir din algısı sunabilir.¹⁰

Din, Afgan toplumunda belirleyici bir faktör olup bireylerin davranışlarını düzenleyen, dünya görüşünü hatta yaşam biçimini yönlendiren, belirleyen, düzenleyen ve kişilerin manevi dünyalarını güçlendiren bir unsur olarak görülmektedir. Kaldı ki İslam dininin toplumun birlik ve beraberliğinin sağlanmasında ve toplumun yapılanmasında önemli rolü vardır.¹¹ Bunların yanında Afganistan'ın dini hayatında önemli rolleri olan dini liderlerin, pîrlerin, şeriflerin ve seyidlerin bireyler üzerinde belli ölçülerde etkisi bulunmaktadır.

Günümüzün İslam dünyasına ve özellikle Afganistan'a bakıldığında George N. Malek'in şu ifadeleri önemlidir: “*Özeldede Ortadoğu’da, genelde ise diğer İslam topraklarında dini konularla ilgili sorunlar halledilmedikçe, Batı ile siyasi ve ekonomik yönden barış sağlamak mümkün değildir.*”¹² 1990’lı yıllardan bu yana Afganistan’da çatışmaların ve anlaşmazlıkların devam ettiği bilinmektedir. Bu çatışma ve anlaşmazlıkların görünen tarafı din veya farklı mezhep anlayışları olmuştur. Özellikle Taliban hareketinin ortaya çıkması ve “*Allah’ın hükmünü yeryüzüne getirme*” sloganıyla başlayan hareket, 1998 yılında Mezar-i Şerif’te 8 bin sivil insanın ölümünü fetva ile meşrulaştırmıştır.¹³

Afganistan’da dinin toplum üzerindeki etkisinin yanında bireylerde din çerçevesinde zihniyetin oluşmasındaki payı büyüktür. Burada din subjektif özelliğinin yanında objektifleşerek toplumda grup veya cemaat kurma özelliğini göstermektedir. Dolayısıyla bireyler çeşitli sebeplerden ötürü dini gruplara, dini hareketlere ve cemaatlere yönelmiştir. Birey, dini gruplar vasıtasıyla hem dini hem de sosyal ihtiyacını gidermeye çalışmaktadır. Bu noktada birey, yeni ilişkiler ve davranış biçimleri ile karşı karşıya kalmaktadır. Dolayısıyla din karakterli toplumsal ilişkilerin anlaşılması ciddi bir problemdir. Zira dini-toplumsal ilişki ağı çok yönlü ve karmaşıktır. Bu bağlamda toplumun bireylerinde farklı din algısı

9 Niyazi Akyüz, *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı*, Ankara 2007, s. 127.

10 Mustafa Aydın, *İslam’ın Tarih Sosyolojisi*, İstanbul 2001, s. 23.

11 Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*, İstanbul 2002, s. 79.

12 Mustafa Köylü, “Farklı İnançların Buluşma Zemininde Önemli Etkenler”, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Adapazarı 2002, s. 245.

13 Hrw, Afganistan: The massacre in Mazar-i Sharif, 2015.

ortaya çıkaran dini hareketleri ve dini grupları sosyoloji perspektifinden anlamak ve anlamlandırmak önemlidir. Bu bağlamda Afganistan'da din motifli hareketler kabile gelenekleri ekseninde gelişmiş İslam şeriatını referans göstererek Afgan toplumunu dizayn etmeye çalışmıştır.

Siyasal İslam'ı benimseyenler, mutlak egemenliğin Allah'a ait olduğunu, her şeyin hatta dünyadaki küçük bir zerrenin bile Allah'ın izni dahilinde hareket ettiğini söylemiştir. Buradan hareketle hem hükümet (devlet) hem de hakimiyet (egemenlik) bir yönüyle ilahi ve diğer yönüyle beşeri olmuştur. Dolayısıyla insanlar ilahi mesajları göz önünde bulundurarak toplumda Allah'ın hakimiyetini sağlamlaştırabilirler. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in istediği ideal topluma ancak bu yolla kavuşulabilir düşüncesini savunanların İslam dünyasında sayısı hiç eksik olmamıştır.¹⁴

İslam dini, Müslümanlar için siyasal İslam vizyonları formüle etme konusunda ilham kaynağı teşkil edebilir. Ancak İslam dini, bir inanç olma hasebiyle özdür ve siyasal yorumlardan bağımsız olarak kalır. Dolayısıyla siyasal İslam'ın ileri sürdüğü söylemlerle Müslümanlar için cazibesi ne olursa olsun İslam'ın temel işlevinin siyasal değil dinsel olduğunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda Şeyh Raşid El Gannuşi, bu konu ile ilgili şu tespiti önemli gözükmektedir: “*Hükümeti ele geçirmek en büyük başarı sayılmamalıdır. Daha büyük bir başarı, insanlara İslam ve onun liderlerinin sevdirilebilmesidir*” Ancak “*İslamcılar için en tehlikeli şey, iktidara gelmeden halk tarafından sevilirken, daha sonra nefret edilmektir.*”¹⁵ Bu bağlamda İslam dünyasında İslamcı hareketler olarak ortaya çıkanlar genel yapı itibarıyla kültür ve inanca dayalı olarak siyasal ve toplumsal hareketlerden başka bir şey değildir. Bu bağlamda İslam'ın siyasal ve toplumsal yapı hakkında söyleyeceği önemli şeyler vardır. Bundan dolayıdır ki siyasal İslam tarihin çeşitli dönemlerinde ortaya çıkar ama asla tamamen ortadan kalkmaz.¹⁶

Afganistan'da din motifli hareketlerin belirgin bir şekilde siyaset sahnesinde ortaya çıkması, Sovyet Birliğine karşı silahlı mücadeleye başlama tarihlerine denk gelmektedir.¹⁷ Afganistan'da dini hareketlerin liderlerinin kendi aralarında derin görüş ayrılıkları mevcuttu. Bunun bariz örneğini Kabil'de yönetimi ellerine aldıktan sonra siyasi rekabete başlamaları ve ülkeyi bir iç savaşa kadar

14 Mohammad Ali Payam, *Nakşe İsti'mar-i Garb ve Şark Der Afganistan*, Meşhad 1364, s. 42.

15 Graham Fuller, *Siyasal İslam'ın Geleceği*, çev. Mustafa Acar, İstanbul 2004, s. 58, 232.

16 Graham Fuller, *age.*, s. 55.

17 Oliver Roy, *Siyasal İslam'ın İflası*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul 1994, s. 197-215.

sürüklemeleri teşkil etmektedir. Afganistan’da dini hareketlerin mücadele yöntemi diğer İslam ülkelerinden farklı olmuştur. Genel hatlarıyla siyasal İslam hareketleri, radikal-gelenekçi çizgide hareket etmiş ve şiddeti yöntem olarak benimsemiştir. Afganistan’da dini hareketler, dini ve mezhepsel söylemlerin yanında etnik hassasiyetleri de iyi kullanmaktadır. İç savaş sırasında din motifli hareketlerinin söylemleri yer yer dini, yer yer de etnik bazda olmuştur. Son dönemde de dini hareketlerinin bu iki faktörü kullandıklarını söylemek mümkündür.

Afganistan’da dini hareketlerinin üniversitelerde, eğitim kurumlarında, medyada, çeşitli vakıf ve dernekler adı altında teşkilatlandıklarını ve faaliyetlerini sistematik bir şekilde sürdürdükleri görülmüştür. Özellikle üniversite öğrencilerine burs verme, kırsal alanlardan gelen öğrencilere hem burs hem de yurt sağlama gibi faaliyetler içerisinde oldukları söylenebilir.

Geleneksel toplumlarda dinin egemen olduğu, siyasi meşruiyetin dine dayandığı, aristokrat sınıfın etkin olduğu ve feodal ekonomik yapıya sahip olduğu bir toplumsal yapı aklı gelmektedir. Geleneksel toplumlarda savaşlar, toplum içi gerginlikler ve çatışmalar daha çok dini temellidir. Bazen de dini temelli olmayan toplumsal çatışmalara ve gerginliklere bile dini-mezhebi bir renk verilmeye çalışılmaktadır.¹⁸ Bireyler, toplumsal normları tartışma konusu yapmazlar ve toplumsal normların doğruluğundan şüphe etmezler. Bu tür toplumlarda bireylerin davranış türleri toplumun gelenekleri tarafından düzenlenir. Dolayısıyla geleneksel toplumlarda “*Bireysel ve toplumsal kimlik arasında önemli ölçüde fark bulunmadığına*” işaret etmektedir.¹⁹ Bu tür toplumlarda, toplumsal sorunlar, geleneklerle çözülmeye çalışılmaktadır.²⁰ Doğu toplumlarında ve özellikle Afganistan’da geleneksel toplum anlayışı hala devam etmektedir. Bu bağlamda geleneksel toplumlarda sosyal kurumların din eksenli olmasından dolayı geleneksel toplumlarda veya geleneksel izleri büyük ölçüde taşıyan toplumlarda aydınlar tarafından dine olan eleştiriler daha fazla olmuştur.²¹ Zira bu aydınlara göre bu tür toplumlarda din, geri kalmış kültürlerin sembolüdür. Geleneksel düzeni benimseyen toplumlarda genellikle otoriter liderlik ön plana çıkmaktadır. Weber’in bakış açısıyla geleneksel toplumlarda “*Eski geleneklerin kutsal niteliği ve gelenek tarafından otoriteyi kullanmaya çağrılanların meşru olduğu inancına*” dayanmaktadır. Geleneksel bir sistemde kanunlardan çok geleneklerin

18 Recep Şentürk, *Yeni Din Sosyolojileri*, İstanbul 2004, s. 32-33.

19 Erhan Atiker, *Bireyselleşme ve Toplumsal Farklaşma*, İstanbul 1995, s. 32.

20 Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, İstanbul 1974, s. 173.

21 Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul 2004, s. 36.

tain ettiği liderlere itaat edilmektedir. Böylece tain edilen liderlerin verdikleri emirlerin meşruluğunun ölçüsü, geleneklere aykırı olmamasıdır.²² Bu bağlamda ve özellikle Afganistan'ın güney bölgesinde yaşayan kabile reislerinin bir anlamda kabilenin geleneklerini koruma görevi vardır. Bazen de İslam dininin hükümlerine aykırı olsa bile kabilenin gelenekleri daha ağır basmaktadır.²³

Afganistan'da geleneksel İslam anlayışını savunan yönelimler, siyasi anlamda iktidar olmayı başarmıştır. Bunun bariz bir örneği, mücahit gruplarının ülkede siyasi anlamda iktidarı ellerinde tutmaları ve hala da ciddi anlamda etkilerini sürdürmeleridir. Bu yönelim, siyaset ve dini birleştiren bir geleneği savunarak ülkede İslam kanunlarıyla yönetilen bir siyasi iktidarı savunmuş ve bunun mücadelesini vermiştir. Bu yönelimin en radikal örneği de Taliban'ın 5 yıllık iktidarındır.²⁴ Afganistan'da modernist anlayışın savunucularının pek fazla başarılı oldukları söylenemez. Ancak geleneksel anlayışı savunanlar siyasi anlamda iktidar olmayı başarabilmiştir. Afganistan'da geleneksel düşünceyi savunanlar aynı zamanda İslam'ın siyasi zemine taşınmasını benimseyenlerdir.

1. Dinî Bir Hareket Olarak Taliban

1979 yılında Sovyetler Birliđinin Afganistan'ı işgal etmesiyle birlikte yüzlerce Afgan Pakistan'a ve İran'a göç etmiştir. Pakistan'a iltica edenlerin çoğu Peştun kökenli olup Pakistan Peştunlarının yoğun olarak yaşadıkları Beluçistan ve Serhat eyaletlerinde Arap ve Batılı ülkelerinin yardımlarıyla kurulan kamplarda yerleştirilmiştir. Zaman içinde her mülteci kampı mücahit partilerinin nüfuzu altına girmiştir. Dolayısıyla bu kamplarda yaşayan mülteciler mücahit gruplar için birer savaşçı yetiştirme merkezleri olmuştur. Ancak Afganların birinci nesli Ruslara karşı savaş verirken mültecilerin ikinci nesli bu kamplarda dünyaya gelmiş ve hayatlarında Afganistan'ı görmemiştir. Mülteci aileler çocuklarını kamplarda kurulan din eğitimi veren medreselere göndermiştir. Afgan mültecilerinin çocuklarının dini medreselerde okumalarında ideolojik ve sosyal nedenler yatmaktadır. Birincisi Afgan halkı Afganistan'da devlet okullarında sol görüşün hakim olması hasebiyle kendi çocuklarını bu okullara göndermemiştir. Zira o dönemde sol düşüncesini ve ideolojisini savunan devlet aynı zamanda din karşıtı olarak algılanmıştır. Bu ailelerin zihin dünyasında modern anlamda okullarda verilen eğitim çocuklarının

22 Zeki Arslantürk ve Tayfun Amman, *Sosyoloji (Kavramlar–Kurumlar–Süreçler–Teoriler)*, İstanbul 2001, s. 177.

23 Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul 1995, s. 17.

24 Gilles Kepel, *Cihat*, çev. Haldun Bayrı, İstanbul 2000, s. 267-270.

dinden uzaklaşacağı inancını taşımıştır. İkincisi ise dönemin hakim olan ideolojik havanın etkisi ve genç ulemanın cihadın ilk safalarında yer almalarından dolayı gençlerin dini medreselerde okumalarını teşvik etmiştir.²⁵

Sovyetler Birliğine karşı savaşta cihat, dini medreseler ve din adamları kavramları daha fazla önem kazanmıştır. Cihat döneminde din adamlarının etkisi ve gücü her gün artmıştır. Ruslara karşı savaşan parti liderlerinin çoğu dini medreselerde din eğitimi almış insanlardır. Afgan halkı parti liderlerinin fetvaları doğrultusunda cihada katılmıştır. Böylece din adamlarının toplumsal yönünün yanında siyasi yönü de ortaya çıkmıştır. Din adamları toplumsal ve siyasi itibarları sonucunda ekonomik açıdan büyük imtiyazlara sahip olmuştur. Din adamlarının bu prestiji mülteci Afgan aileleri için kendi çocuklarını dini medreselere göndermeleri için itici bir faktör teşkil etmiştir. Böylelikle Afgan mücahit grupları içerisinde en çok medreseye Mavlavi Muhammed Nabi Muhammedi liderliğindeki Hareketi İnkılab-i İslami Partisi ve Mavlavi Yunus Hales liderliğindeki Hizb-i İslami Partisi sahip olmuştur. Bu medreselerde okuyan genç talebeler mücahit gruplar için çok önemliydi. Bundan dolayı söz konusu olan bu mücahit partiler kendi bünyelerinde talebe işlerini düzenleyen “*Tanzimi talebe*” adıyla bir birim kurmuştur. Afganistan’dan Pakistan’a mülteci akınının devam etmesi sonucunda kamplarda mevcut olan okullar yetersiz hale gelmiştir. Pakistan’da Cemiyet-i Ulema, Cemaat-i İslami ve Cemiyet-i ehl-i Hadis gibi Peştun eksenli kuruluşlar mevcut durumu kendi lehlerine çevirebilmiştir. Bu kuruluşlar Afgan mültecilerinin çocuklarının kendi bünyelerinde olan dini medreselerde okumalarını sağlamıştır. Cemiyet-i Ulema, Afgan gençleri için Pakistan’ın çeşitli şehirlerinde medreseler açmıştır. Afgan gençleri bu medreselerde ücretsiz ders görmüştür. Dolayısıyla bu tür dini medreselerden binlerce Afgan genci mezun olmuştur. Dolayısıyla Taliban’ın yapısını oluşturan ilk dini öğreti Pakistan’da kurulan bu medreselerde şekillenmeye başlanmıştır.²⁶

Taliban hareketine katılan savaşçıların çoğu bu medreselerde eğitim görmüş gençlerden meydana gelmiştir. Bu gençler Pakistan’da mülteci kamplarında dünyaya gelmiş ve yüzeysel din eğitimini Pakistan’ın izin verdiği dini medreselerde tamamlamıştır. Bu gençler din eğitiminin yanında silah kullanma eğitimi de almıştır. Ancak hiç biri fiili olarak savaşı görmemiş ve savaşa katılmamıştır. Genç talebeler

25 Mohammad Akram Arefi, “Mabani Mazhabi va Qavmi Taliban”, Ulum-e Siyasi, s. 4, İran-Qom 137, s. 192-195.

26 Mohammad Akram Arefi, *age.*, s. 195.

bu dini medreselerde Kur'an-ı Kerim, hadis ve İslam hukuku gibi dersleri az bilgili ve İslam dinini kuru ve zahiri manalarıyla anlayan hocalardan öğrenmiştir. Dolayısıyla bu genç talebelerin Afganistan'ın tarihiyle, kültürüyle ve siyasetiyle ilgili bilgileri yok denecek kadar azdır. Aynı zamanda Afganistan'da Ruslara karşı savaşılan babalarından farklı sosyo-kültürel ve siyasi bir ortamda büyümüşlerdir. Bu anlamda bu genç talebeler gerçek manada güvensizliği, işgali, evsiz kalmanın ve savaş ortamının getirdiği felaketleri bilmeyen veya bilincinde olmayan bir nesildir. Bu genç talebelerin zihin kodlarında Afganistan'da komşusunun veya kabilesinin kim olduğu konusunda hiçbir hatırası bulunmadığı gibi ülkenin geleceği ile ilgili hiçbir düşünceleri mevcut değildir. Onların en temiz ve saf inancı ise İslam dininin diğer dinlerden daha üstün ve mükemmel oluşu inancını taşımalarıdır. Bu genç talebelerin din dersleri dışında kendi geçimlerini sağlamak için hiçbir meslekleri yoktur.²⁷ Taliban'ın savaş gücü bu genç talebelerden oluşmuştur. Taliban hareketinin lider kadrosunda bulunan kimseler ise cihat döneminde Ruslara karşı diğer mücahit gruplarla birlikte savaşmıştır. Genç talebeler Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez Arap ülkelerin, Pakistan'da Peştun kökenli kuruluşların ve mücahit grupların mali yardımlarıyla kurulan bu medreselerde her açıdan farklı bir nesil yetiştirmiştir. Mücahit grupların bu tür medreseleri desteklemelerinin arkasındaki sebep kendi parti ideolojisini yaymak ve savaş gücü kazandırmak olmuştur. Daha sonraki dönemde ise Taliban hareketi bu medreselerde yetişen gençleri savaşçı olarak kullanabilmiştir.²⁸ Bu genç talebeler kendilerinin Allah yolunda oldukları inancını taşımıştır. Dolayısıyla bu talebeler her durumu zafer olarak bilmiştir. Onlar savaşta ölürse şehit yaralanırsa gazi olacak inancını hep taşımıştır. Taliban hareketinin ilk yıllarında ülkenin çeşitli şehirlerini almalarında bu düşünceye borçludurlar. Taliban'a göre mücahit gruplar ülkeyi çıkmaza sürüklemiş, Afgan halkının tertemiz cihadına leke sürmüştür. Taliban hareketi Herat kentini aldıktan sonra zaferin sarhoşluğuyla kendisinden olmayan etnik grupları ve sivilleri çeşitli bahanelerle öldürmüştür. Böylece Taliban kendi içinde çözülmeye başlamış ve birçok cephede ağır darbe almıştır. Taliban hareketini destekleyen Kandeharlılar artık kendi çocuklarının Taliban safına katılmalarını istememiştir. Taliban hareketi savaş gücünü güçlendirmek amacıyla fakir ailelerin çocuklarını namaz vakitlerinde cemaatten toplamaya başlamıştır.²⁹ Taliban diğer

27 Ahmed Rashid, *Taliban, İslam, Naft va Bazıha-ye Bozorg-e Jadid*, çev. Asadullah Shafayi, Tahran 1379, s. 61.

28 Peter Marsden, *Taliban, Jang, Mazhab va Nazm-e Novin Dar Afganistan*, çev. Kazem Firuzmend, Tahran 1379, s. 73.

29 Jafar Mahdavi, *Jame'a Shinasi Siyasi Taliban*, Kabil 1393, s. 69.

tarafından da Pakistan'da yaşayan ve Peştun kökenli yabancı savaşçıları Afganistan savaşına sokmuştur. Pakistanlı savaşçıların Afganistan'la hiçbir manevi ve duygusal bağları olmadığından dolayı halkın malına, canına ve hatta namuslarına göz dikmiştir. 1998 yılında Mezar-i Şerif katliamında binlerce sivil halk öldürülmüş, binlerce genç kız tecavüze uğramış ve sivil halkın evleri yağmalanmıştır.³⁰

2. Taliban'ın Din Anlayışı

Bernard Lewis ve Samuel Huntington gibi Batılı düşünürler İslam'da şiddet eylemlerinin varlığının dinden kaynaklandığı görüşünü savunmuştur. Onlara göre cihat meselesi bütün Müslümanlar için asıl konulardan biridir. "*Din adamları, fakihler ve gelenekçiler... cihadın dinin vazgeçilmez bir görevi olduğunu iddia etmişlerdir.*"³¹ Dolayısıyla onlara göre İslam'da cihat meselesi her Müslümanı şiddete sevk etmiştir.

Taliban'ın din algısına bakıldığında onların İslam şeriatını yüzeysel okumaları ve dini kuralların yerine getirilmesi için tutucu ve sert oldukları görülmektedir. Şeriat kurallarının uygulanmasında önyargı ve şiddeti benimseyen Taliban'ın insanların dış görünüşlerine göre hüküm vermesi, onların zihin kodlarının kabile kuralları dışına çıkmadığının bir göstergesidir. Dolayısıyla Taliban'ın din algısını oluşturan yapının üç önemli kaynaktan beslendiği söylenebilir:

1. Vehhabilik düşüncesi etrafında şekillenen din anlayışı,
2. Peştun kabilelerinin gelenekleri ve inançları etrafında şekillenen din anlayışı,
3. Deoband mektebinin ön gördüğü dini inançlar ve öğretiler etrafında şekillenen din anlayışı,

Taliban'ın Cemiyet-i Ulema ile Sepahe Sahabe'ye yakın olması Vehhabilik düşüncesini ehl-i Sünnetin Hanefilik adı altında yaymaya çalıştığı fikri daha da kesinleşmiştir. Zira Taliban'ın kadınlara karşı sert tutumları ve Sünni olmayan gruplara karşı tekfir fetvaları, onların Vehhabilik düşüncesine daha yakın olma tezini kuvvetlendirmiştir. Çünkü Pakistan'ın Feyz Abad'ta Cemiyet-i Ulema'ya ait Medrese-yi İslamiye Feyzul Ulum'da Taliban'ın yetiştirildiği bir merkezdir. Bu merkezlerin Vehhabilik düşüncesini yaydıkları bilinmektedir.³²

Taliban'ın kabilecilik anlayışının yanında dini öğretilerden yüzeysel anlamaları ve İslam şeriatinin zahiri ve kuru manalarına bakarak hüküm vermelerinden

30 Hrw, Afganistan: The massacre in Mazar-i Sharif, 2015.

31 Hrair Dekmijian, *Conbeşhaye İslami Dar Cahan-e Arab*, çev. Hamid Hamidi, Tahran 1366, s. 146.

32 Hafta name Payame İstiklal, 1376:3.

dolayı Vehhabilik düşüncesinin tesiri altında olduğu görülür. Başka bir açıdan da Taliban'ın dış dünya ile kısıtlı irtibatları, Cemiyet-i Ulema'nın medreselerine girerek yüzeysel din anlayışına sahip olan Deoband okuluna mensup mollalardan dini öğrenerek icraatlarıyla İslam dünyasına ciddi manada zarar vermiştir.³³

Taliban'ın din algısı konusunda 3. tez ise onların Deoband medreselerinin din algısını Afganistan'da yaymaya çalıştığıdır. Dolayısıyla bu konuyu anlayabilmek için Deoband medreselerinin din anlayışından bahsetmek gerekir.

Hint İslam hareketi Şah Velîyullah'tan sonra oğlu Abdulaziz ve torunu Şah İsmail'in yardımlarıyla Seyed Ahmet Barelvi liderliğinde devam etmiştir. Seyed Ahmet Barelvi döneminde Hint Müslümanlarının İngilizlere karşı mücadeleleri zirveye ulaşmıştır. Hint Müslümanlarının İngilizlere karşı mücadelede en önemli mücadele merkezlerinden biri Afganistan olmuştur.³⁴ Hint Müslümanların hareket liderlerinin çoğu Afganistan'da ikamet etmiş buradan hareketi yönlendirip hareketin sürekliliğini sağlamıştır. Hint Müslümanlarının hareketinin lider kadrosunda Deoband medresesinde görev yapan hocaların ve öğrencilerin varlığı çoğunlukta olmuştur. Deoband'lı hocalar ve öğrenciler aynı zamanda Afgan din adamlarıyla birlikte görüş alışverişinde bulunmuştur. Bu dönemde Afganistan'da bazı dini medreselerin oluşmasına şahidiz ki bu medreselerde hem Deoband'ta ders görmüş Afgan asıllı hocalar hem de Afganistan'da yaşayan Deoband medresesinin hocaları vardır. Dolayısıyla Sovyetler Birliğine karşı mücadelede Mavlavi Hales, Mavlavi Muhammed Nabi Muhammedi ve Sibgatullah Mujaddadi gibi Afgan mücahitler Deoband kökenli medreselerde okumuştur. Bugün Taliban'ın lider kadrosunda yer alanların çoğunun Sovyetler Birliğine karşı mücadele veren mücahit grupların içinde önemli görevleri vardı.³⁵

Taliban'ın din algısının tanımı çok zor görünmektedir. Zira bir taraftan Deoband okullarının tesiri altında olması diğer taraftan Vehhabilik merkezleriyle birlikte hareket etmesi ve Peştun kabilelerinin kabilecilik anlayışının ön planda olması gibi nedenlerden dolayı Taliban'ın din algısının belli çizgisinin olmayışı onların din algısında tutarsızlıklara ve belirsizliklere sebep olmuştur. Taliban hareketi dini, insanları korkutma ve baskı aracı olarak kullanmıştır. Taliban, İslam dininden ve kültüründen insanlara ve dünyaya korkunç ve kötü bir imaj vermiştir. Taliban'ın din anlayışında her türlü bireysel ve toplumsal özgürlükler kısıtlanmıştır.

33 Ahmed Rashid, *Afganistan, Taliban ve Siyaset Haye Jahani*, Tahran 1377, s. 116.

34 Seyed Ahmed Movassaghi, *Contemporary Islamic Movements*, Tahran 1393, s. 203-218.

35 Jafar Mahdavi, *age.*, s. 95-101.

2.1. Hilafetin Tekrar Canlanması

Batılıların İslam dünyasına girmesi ve Osmanlı Devletinin çökmesi İslam toplumlarını derinden etkilemiştir. Zira Osmanlı Devleti bütün Sünni Müslümanların manevi lideri konumunda olan halifeyi kendi içinde barındırmıştı. Osmanlı Devletinin çökmesinden sonra yüz yıla yakın Sünni Müslümanların zihnini hilafet meselesi meşgul etmiştir. Bu bağlamda Müslüman düşünürler tarafından bu konu ile ilgili kitaplar yazılmış ve İslam dünyasında çeşitli siyasi gruplar ve partiler oluşturulmuştur. Bu Müslüman düşünürler Müslümanların bu durumdan kurtulabilmesi için Selefî dönme hareketlerine inandırmıştır. Selef-i Salihine dönme hareketlerini ilk defa Mısır'da Seyyid Cemaleddin Afgani, Muhammed Abdu, Abdurrahman Kevakebi ve Reşid Rıza gibi düşünürler tarafından başlatılmıştır.³⁶ Bu bağlamda Taliban'ın lider kadrosunun çoğu Pakistan'da Hakkaniye medreselerinde okumuştur. Hakkaniye medreseleri Hindistan Deoband okullarının takipçisidir.³⁷ Dolayısıyla Taliban'ın hilafet anlayışı Hindistan Deoband okullarının öne sürdüğü hilafet algısını benimsemiştir. Deoband okulların, köktendinci grupların ve Taliban'ın siyasi düşüncesinde hilafet kurumuna tekrar dönmesi fikri yatmıştır. Sind bölgesinde İslami uyanış hareketinin teorisyenlerinden Şah Veliyullah Dehlevi'nin düşüncesinden etkilenen Deoband okullarının düşüncesinde hilafete dönme meselesi toplumun İslami değerlerle kalması için önemli bir esas teşkil etmiştir.³⁸

2.2. Kabilecilik Anlayışı

Afganistan toplumunun yapısı etnik temelli olup her Afgan bireyin hüviyetinin belirlenmesinde etnik grup önemli bir faktördür. Afganistan'da genel olarak etnik gruplar ve kabileler birbirlerini kabul etmezler. Etnik gruba mensup bir kişi başka bir etnik gruba mensup olan bir kişiye kız vermez. Dolayısıyla evlenmeler bile etnik gruplar arasında gerçekleşmez.

Taliban'ın kabilecilik anlayışı İslam tarihinde eylemleriyle kendilerinden söz ettiren Haricileri akla getirmiştir. Arap kabileleri “*taassup*”, “*kin*”, “*nefret*”, “*düşmanlık*” ve “*rekabel*” gibi nedenlerden dolayı uzun yıllar birbiriyle savaşmıştır. Birbiriyle savaşan bazı Arap kabileleri Müslüman olmalarına rağmen Hz. Peygamber'in

36 Mahdi Fermaniyan, “Chisti va Charayi Shekl Giri Jereyan-haye Takfiri”, Saqeb, Yıl: 4, s. 20, İran 1393, s. 5-11.

37 Ahmed Rashid, *Taliban, Zanan, Tejaret-i Mafya Va Proje-yi Azim Naft Dar Asya-yi Markazi*, çev. Najle Khandeq, Tahran 1382, s. 188-192.

38 Şah Veliyullah Hendi, *Hojajullah el- Baleghah*, C II, Mısır 1294, s. 137-138.

vefatından sonra “*ısyān*” ve “*ihtilāl*” hallerini sürdürmüştür.³⁹ Arap kabileciliği çerçevesinde İslam’a yeni bir anlayış getiren şüphesiz Haricilerdir. Hariciler İslam tarihinde vuku bulan kabile eksenli savaşlarda etkin bir rol oynamıştır.⁴⁰ Hariciler fiziki olarak Müslüman toplumlarda varlıklarını sürdürememiş olsa bile günümüzdeki Müslüman toplumlarda Haricilerin düşüncesi ve eylemleri aktif bir şekilde hala devam etmektedir. Dolayısıyla Afganistan’da kabilecilik düşüncesi bazen Peştun milliyetçiliği bazen de Taliban gibi din motifli hareketler etrafında varlığını sürdürmüştür. Onun içindir ki Afganistan’da uzun yıllardan beri siyasi istikrarsızlık devam etmiştir.

2.3. Tekfir

Şüphesiz İslam dünyasında kendilerinden söz ettiren “*Cihatçı selefler*”in fikir babası İbn-i Teymiyye’dir. Selefi anlayışına göre dini içtihatla akıl ve mantık öğelerine ihtiyaç yoktur. Selefler İslam’da ortaya çıkan her türlü “*akli-kelamî*” akımlara karşı çıkmıştır.⁴¹ Kur’an’ın ve Hadis’in görünen yani zahiri manalarının gerçek mana olduklarına inanmıştır. Seleflere göre İslam inancı hangi şekliyle Sahabeden ve Tabi’inden bize ulaşmışsa en doğru inanç budur.⁴² İbn-i Teymiyye yolundan giden Osama Bin Ladin ve Zarkavi gibi kendilerini müçtehit olarak saymış muhaliflerini tekfir ederek fetva vermiştir. İslam dünyasında varlığını sürdüren Taliban gibi terör örgütleri için onların fetvaları geçerlilik kazanmıştır.⁴³

Taliban, fetvalar vasıtasıyla Müslümanların bir kısmını tekfir ederek İslam dairesinde saymayıp onları kafir veya mürtet ilan edip onlarla savaşmıştır. Taliban, Müslüman olmayan grupları Müslüman olmadıkları gerekçesiyle ölüme mahkum etmiştir. Taliban, Mezar-i Şerif, Bamyān, Yakavlang, Meymene ve Kunduz kentlerinde fetva ile binlerce sivil insanı öldürmüştür.⁴⁴

2.4. Cihat Kurallarını Reddetme

Müslümanların inandığı cihat eylemi “*Fanatizm*”, “*Gaddarlık*” ve “*Hoşgörüsüzlük*”

39 İb Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, C I, İstanbul 2007, s. 386.

40 Beşir Ahmed Ensari, *Teorisi, Pratiği ve Tarihsel Arka Planıyla Taliban*, çev. Nasiruddin Mazhari, İstanbul 2015, s. 21-24.

41 Mohammad Said Ramazan Albaluti, *Selefiyye Bet’ate Mezheb*, çev. Huseyin Saberi, Mashhad 1375, s. 175.

42 Davud Aqayı ve Mohammad Reza Demiri, “Barrasi Naqshe Bonyadgarayı İslami Dar Asya-ye Markazi”, *Fashnameyi Tahqiqat-e siyasi Beynulfelali*, Yıl: 6, s. 18, İran 1393, s. 6.

43 Mohammad Abdussalam Faraj, *El-Feriz-at-ul-Ghaibeh*, Mısır 1981, s. 21.

44 Hrw, Afganistan: The massacre in Mazar-i Sharif, 2015.

kavramlarıyla eş değer tutulmuştur. Halbuki cihat kavramının temel anlamı savaş ile ilgisi bulunmamaktadır. Arapçada harb, kifah ve mukatala gibi kelimeler savaş anlamını vermektedir. Dolayısıyla Allah'ın yolunda olmak ve bu yolu takip etmek için gösterilen her gayret ve fedakarlık cihat kavramı içine girmektedir.⁴⁵ Ancak Müslüman ülkelerinin işgal altında olduğu zamanlarda cihadın farz oluşu fikri baskın hale gelmiştir. Bu tür cihada savunma amaçlı cihat denilebilir.⁴⁶ Din adamlarının çoğunluğuna göre Hz. Peygamber'den ve 4 halifeden sonra saldırma amaçlı cihadın geçerliliği bitmiştir. Ancak savunma amaçlı cihadın geçerliliği mevcuttur.⁴⁷

Günümüzde cihat kavramı Selefi-Vehhabi çizgisinde olan İslami köktendincilik anlayışının bir ideolojisi haline gelmiştir. Günümüzde şiddet eylemlerini meşru sayan Taliban gibi hareketler aynı zamanda “*Tekfirci Selefiler*” ya da “*Cihatçı selefiyye*” olarak da nitelendirilmiştir.⁴⁸ 1990'lı yıllardan sonra dini köktendincilik hareketlerinin kendileri açısından intihar ve terör eylemleri meşru görülmüştür.

20. yüzyılın sonlarına doğru cihat kelimesini Afganistan'daki İslami gruplar, Çeçen ve Keşmir'de faaliyet gösteren ayrılıkçı hareketler ile el-Kaide ve Taliban gibi din motifli örgütler kullanmaya başlamıştır. Bu grupların cihat kavramını kendi eylemlerinin meşruiyeti ve takipçilerini motive etmek amacıyla kullandığını söylemek mümkündür. Son yıllarda Müslümanların bazıları tarafından bu hareketler cihatçılar hareketi olarak tanımlanmıştır. Taliban ve el-Kaide gibi örgütler cihadın bütün Müslümanların bir görevi olduğunu söylemiştir. Bunların anlayışında cihat silahlı mücadele anlamına gelmiştir.⁴⁹ Taliban anlayışındaki cihat öldürmekle eşittir. Taliban'a karşı herkes Müslüman olsa bile onunla savaşmak ve onu öldürmek cihat kapsamında değerlendirilmiştir.

2.5. İntihar Saldırılarının Haramlığını Reddetme

Taliban'a göre intihar saldırısında kişi bir değer uğruna kendini öldürmektir. “*Buradaki ölecek öldürme eylemi geleneksel savaşlardan veya bir kısım terör eylemlerinden farklıdır. Görevinin başarıyla tamamlanması için kişinin kendini feda etmesi şarttır. Çünkü*

45 Karlsson Ingmar, *Din, Terör ve Hoşgörü*, çev. Turhan Kayaoğlu, İstanbul 2005, s. 165-166.

46 Karlsson Ingmar, *age.*, s. 171.

47 Yaşar Yiğit, *Din, Anarşi ve Terör*, DİBY, Ankara 2008, s. 36.

48 Mehmet Ali Büyükkara, “11 Eylül'le Derinleşen ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihatçı Selefiyye”, *Dini Araştırmalar*, C VII, s. 20, Ankara 2004, s. 208.

49 Mahdi Abbaszade, “Bonyadgarayi İslami Ve Khoshonet Ba Negahi Bar Al-Qaede”, *Fas name-yi Siyaset*, s. 4, Tahrán 1388, s. 19.

*intihar saldırısında eylemcinin ana hedefi şehit olmaktır.”*⁵⁰ Bu anlamda intihar saldırısı veya eylemcisi “*Mutlu şehit*” kavramıyla tanımlanmıştır.⁵¹

Taliban anlayışında intihar eylemi meşrudur. Taliban’a göre gerçek şeriat uygulayıcısı kendileridir. Taliban’a karşı çıkmak demek İslam’a karşı çıkmak demektir. Taliban’a göre bu yolda ölenlerin hepsi şehit sayılmış ve Taliban’a karşı savaşılan herkesin İslam dairesi dışında kaldığı/kalacağı fikri yaygınlık kazanmıştır.

Sonuç

Taliban’ın savunduğu İslam algısı ve zihniyeti Peştun kabilelerinin sosyo-kültürel kodlarında mevcuttur. Afganistan’da her dönemde siyasi duruma göre Taliban’ın zihin kodlarını savunan yapı, siyasi iktidarın ya karşısında ya da yanında yer almıştır. Bugün Afgan devletinin çeşitli kurum ve kuruluşlarında Taliban hareketini meşru bir yapı olduğunu savunanların varlığı az değildir.

Afganistan’ın başkenti Kabil’de mücahit gruplar arasında savaş devam ederken 1994 yılında Taliban hareketi bir kurtarıcı gibi ortaya çıkmıştır. Afgan halkı (Peştun olmayan diğer etnik gruplar) da Taliban ülkede devam eden savaşı, rüşveti ve yoksulluğu bitirebileceğine inanmıştır. Zira Afganistan’da devam eden iç savaş Peştun olmayan bölgelerde yoğun bir şekilde sürmekteydi. Taliban, Afganistan’ın büyük kentleri olan Kandehar, Herat, Kabil, Celal Abad, Host, Logar, Meydan Vardak gibi şehirleri savaşmadan arka arkaya ele geçirmiştir.

Taliban hareketi, Peştun kabileciliği etrafında kümeleşen Kur’an ve hadislerin zahiri ve kuru manaları etrafında şekillenen kendilerine göre bir din anlayışı geliştirmiştir. Taliban için insanların dış görünüşleri, kılık ve kıyafetleri önemli olmuş insanlara bu kriterlere göre davranmıştır. Taliban kontrol ettiği bölgelerde sakal bırakma, sarık sarma ve kadınların giydikleri çarşaf olan burka çok önemli olmuştur. Taliban’a göre bu alametler bir Müslümanın göstergeleridir. Bundan dolayı Taliban, Hindu ve Sih vatandaşların Müslüman vatandaşlardan ayrabilmesi için onların giydikleri elbiselerin önünde sarı bir bezin dikilmesini istemiştir.

Taliban hareketinin din algısının kriterleri belli olmamakla beraber genel olarak Vehhabilik düşüncesinden, Deoband okullarının öğretilerinden ve kabilecilik anlayışından beslendiği ifade edilebilir. Suudi Arabistan’ın resmi ideolojisi olan

50 Murat Yahşi, “*Terör Örgütlerinde İntihar Bombacısı Kişiliği ve Etkinliği*”, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Bilimleri Anabilim Dalı, (Basılmamış yüksek lisans tezi) Ankara 2015, s. 41.

51 Halil Aydınalp, *Din ve Terör*, Ankara 2011, s. 193.

Vehhabiliğin öğretisi ve düşünceleri cihat döneminde mücahit grupları etkilemiştir. Ancak Deoband okullarının tasavvuf formundaki İslam öğretisi ve anlayışı daha eski tarihlere dayanmaktadır. Pakistan devleti ortaya çıkmadan önceki tarihlerde Hint Müslümanlarının haklarını savunan Cemaat-i İslami adı altında bir yapı etrafında birleştikleri ve mücadele verdikleri bilinmektedir. Söz konusu hareketin liderleri faaliyetlerinin merkezini Afganistan'a taşımış Peştun kabilelerinin yaşadıkları büyük şehirlerde medreseler açarak kendi ideolojilerine uygun olarak öğrenci yetiştirmiştir. 1989 yılında bu medreselerde okuyan öğrencilerin Sovyetler Birliği ordusuna karşı açılan savaşta aktif oldukları görülmektedir. Dolayısıyla Deoband İslam anlayışı bu öğrenciler vasıtasıyla Peştun kabileciliği etrafında farklı bir form alarak günümüzde Taliban hareketinde mana bulmuştur. Bu bağlamda Taliban hareketinin zihin kodlarını İslam dünyasında zuhur eden çeşitli akımların etkilediğine rağmen Peştun kabilelerinin yasağı olan Peştunvali kuralından büyük ölçüde etkilenmiştir. Taliban için Peştunvali yasağı İslam şeriatından önce gelmektedir. Başka bir ifade ile Taliban hareketi İslam şeriatını Peştunvali'ye göre düzenlemeye çalışmıştır.

Kaynaklar

Abbaszade, Mahdi, “Bonyadgarayi İslami Ve Khoshonet Ba Negahi Bar Al-Qaeđe”, Fas name-yi Siyaset, s. 4, Tahran 1388.

Akdoğan, Ali, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*, İstanbul 2002.

Akyüz, Niyazi, *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı*, Ankara 2007.

Albaluti, Mohammad Said Ramazan, *Selefiyye Bet’ate Mezheb*, çev. Huseyin Saberi, Mashhad 1375.

Aqayi, Davud ve Mohammad Reza Demiri, “Barrasi Naqshe Bonyadgarayi İslami Dar Asya-ye Markazi”, Fasnameyi Tahqiqat-e siyasi Beynulfelali, Yıl: 6, s. 18, İran 1393.

Arefi, Mohammad Akram, “Mabani Mazhabî va Qavmi Taliban”, Ulum-e Siyasi, s. 4, İran-Qom 1377.

Arslantürk, Zeki ve M. Tayfun Amman, *Sosyoloji (Kavramlar–Kurumlar–Süreçler–Teoriler)*, İstanbul 2001.

Atiker, Erhan, *Bireyselleşme ve Toplumsal Farklaşma*, İstanbul 1995.

Aydın, Mustafa, *İslam’ın Tarih Sosyolojisi*, İstanbul 2001.

AYDINALP Halil, *Din ve Terör*, Ankara 2011.

Büyükkara, Mehmet Ali, “11 Eylül’le Derinleşen ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihatçı Selefiyye”, Dini Araştırmalar, C VII, s. 20, Ankara 2004.

Canatan, Kadir, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul 1995.

Dekmijian, Hrair, *Conbeşhaye İslami Dar Cahan-e Arab*, çev. Hamid Hamidi, Tahran 1366.

Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, İstanbul 1974.

Ensari, Beşir Ahmed, *Teorisi, Pratiği ve Tarihsel Arka Planıyla Taliban*, çev. Nasiruddin Mazhari, İstanbul 2015.

Faraj, Mohammad Abdussalam, *El- Ferizat-ul Ghaibeh*, Mısır 1981.

Fermaniyan, Mahdi, “Chisti va Charayi Shekl Giri Jereyan-haye Takfiri”, Saqeb, Yıl: 4, s. 20, İran 1393.

Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara 1964.

Günay, Ünver, “Modern Sanayi Toplumlarında Din: I”, EÜİF, s. 3, Kayseri 1986.

- Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul 2004.
- Hafta name Payame İstiklal, 1376.
- Hendi, Şah Velîyullah, *Hojajullah el- Baleghah*, C II, Mısır 1294.
- Henri, Bergson, *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul 1998.
- Hizmetli, Sabri, “İslam ve Değişme”, AÜİF, C 37, Ankara 1997.
- Hrw, Afganistan: The massacre in Mazar-i Sharif, 2015.
- İbn Haldun *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, C 1, İstanbul 2007.
- Kehrer, Günter ve Roland Robertson, *Emile Durkheim Din Sosyolojisi*, çev. M. Köktaş, Emin, Abdullah Topçuoğlu, Ankara 1996.
- Kepel, Gilles, *Cihat*, çev. Haldun Bayrı, İstanbul 2000.
- Köylü, Mustafa, “Farklı İnançların Buluşma Zemininde Önemli Etkenler”, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Adapazarı 2002.
- Mahdavi, Jafar, *Jame’a Shinasi Siyasi Taliban*, Kabil 1393.
- Marsden, Peter, *Taliban, Jang, Mazhab va Nazm-e Novin Dar Afganistan*, çev. Kazem Firuzmend, Tahran 1379.
- Mircae, Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C I, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2000.
- Movassaghi, Seyed Ahmed, *Contemporary Islamic Movements*, Tahran 1393.
- Payam, Mohammad Ali, *Nakşe İsti’mar-i Garb ve Şark Der Afganistan*, Meşhad 1364.
- Rashid, Ahmed, *Afganistan, Taliban ve Siyaset Heye Jahani*, Tahran 1377.
- _____, *Taliban, İslam, Naft va Bazıha-ye Bozorg-e Jadid*, çev. Asadullah Shafayi, Tahran 1379.
- _____, *Taliban, Zanan, Tejaret-i Mafya Va Proje-yi Azim Naft Dar Asya-yi Markazi*, çev. Najle Khandeq, Tahran 1382.
- Roy, Oliver, *Siyasal İslam’ın İflası*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul 1994.
- Şentürk, Recep, *Yeni Din Sosyolojileri*, İstanbul 2004.
- Taplamacioğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisine Giriş*, Ankara 1961.
- Wach, Joachim, *Din sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara 1987.
- Yiğit, Yaşar, *Din, Anarşi ve Terör*, DİBY, Ankara 2008.